

معرفی و نقد کتاب

- عناصر ایرانی در کیش مانوی
- پراذر آکتور شروو
- ترجمه: محمد شکری فومشی
- تهران: طهوری، ۱۳۸۲

زردشتی

مانی و دین

— مانی و محیط پرورش او

زمانی که ستاره اقبال دولت اشکانی در فلات ایران رو به افول گذاشته بود، مانی در سال ۲۱۶ م در بابل چشم به جهان گشود. پدر وی، فاتک و مادرش هر دو از خاندان اشکانی بودند. پدر وی اصلاً از مردم همدان بوده و به بابل رفته و در تیسفون ساکن شده بود. فاتک پس از شنیدن ندای هانف بتخانه‌ای که وی را به ریاضت کشی و اعراض از دنیا دعوت می‌کرد به فرقه مغتسله در مسنه پیوست. ظاهراً مغتسله اسلاف مندائیان یا صابئین^۱ بودند که بعدها طریقه گنوسی نیز در معتقدات آنان وارد شده بود. در این میان مانی نیز که از اوائل عمر به تحقیق درباره اعتقادات ادیان علاقه داشت در خطه بین النهرین با فرق مسیحی گنوسی شایع همانند پیروان مرقیون و باردیسان آشنایی پیدا کرد که این آشنایی در افکار او تأثیر فراوانی داشته است.^۲

پاپیروس مکشوفه به زبان یونانی حاکی از آن است که مانی به فرقه الکزایی تعلق داشته است و در محیطی مندایی رشد نکرده است. هر چند نوشته‌های این پاپیروس نمی‌تواند تمامی جنبه‌های زندگی مانی را بازسازی کند. برخی از باورهای این فرقه با تعالیم مانی را موافقت نشان می‌دهد، از آن جمله است: گیاهخواری، مخالفت با تحریف شدن کتاب مقدس مسیحیان و خرده‌گیری از تعالیم موسی.

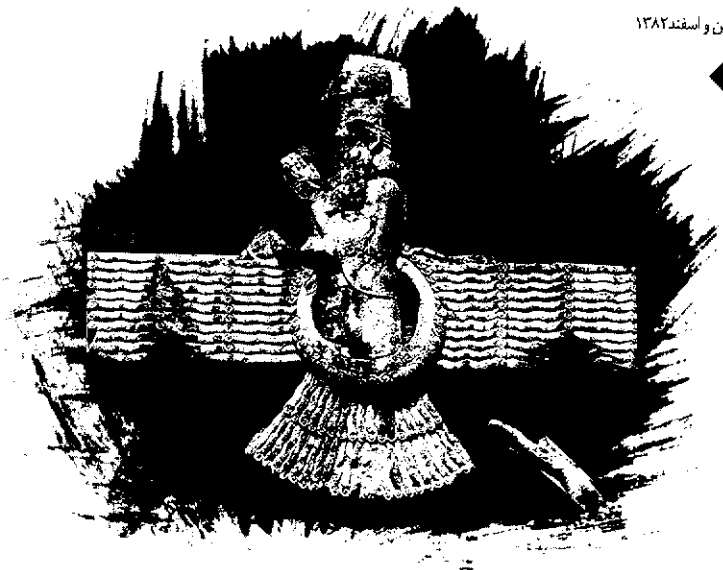
وی در سن دوازده سالگی، وحی نخستین را دریافت کرد که وی را به کناره‌گیری از جماعت الکزایی دعوت می‌کرد ولی مانی در پی اصلاح در بین الکزائیان بود که از جامعه بیرون رانده شد. وی در ۲۴ سالگی وحی دوم را دریافت کرد و به پیامبری مبعوث شد. پس از بعثت وی برای تبلیغ آیین خویش به هند رفت و در قلمرو دولت کوشانی با افکار بودائیان آشنایی پیدا کرد.^۳

ارتباط مانی با مسیحیت نیز بسیار مهم است. در اوائل سده سوم میلادی نیز مسیحیت در میان رودان در حال انتشار بود. مانی عیسی را به عنوان یکی از اسلاف خود قبول داشت و بسان مرقیون عهد جدید را نیز وارد کتاب‌های خود کرد. برخی گمان کرده‌اند که حتی مانی از راه نوشته‌ها و مأخذ مسیحی به دین زردشتی و عقاید آن معرفت پیدا کرده است، ولی باید در نظر داشت که حداقل پدر وی ایرانی بوده است و نباید تا این اندازه با دین زردشتی بیگانه بوده باشد.^۴

در واقع مسیحی کردن ظاهری و سطحی آموزه‌های مانوی به مثابه برداشت باطنی از مسیحیت بوده است. این مسئله باعث شد که در غرب در دوره‌های بعد

● نادر خبازی دولت آباد

به دکتر ابوالقاسم اسماعیل پور اشاره کرد که در سالیان اخیر چندین کتاب در حوزه دین مانوی ترجمه و تألیف کرده است.

— معرفی کتاب

این کتاب که براساس دو سخنرانی پرازد اکتور شروو^۱ سامان یافته است و به دنبال آن است تا خاستگاه دین مانوی را از میان ادیان شرق باستان جست‌وجو کند. نخست نویسنده کوشیده است تا نظریات دانشمندان مختلف را درباره عناصر اصلی دین مانوی به خوانندگان معرفی کند. به نظر نویسنده برخلاف نظر گروهی از دانشمندان چون ویدنگرن و رودلف بولتمان^۲ مانوی در پی‌ریزی دستگاه پیچیده دین خود، عناصر بنیادین را از دین زردشتی نگرفته است و تلاش این گروه در جهت انتساب این عناصر بنیادین به دین زردشتی گونه‌ای سطحی‌نگری و بی‌دقتی محسوب می‌شود. با این حال وی معترف است که نوشتار وی به هیچ وجه نباید کلام آخر تلقی شود و باب بحث و تفحص در این مسئله باز است.

محور دوم بحث نویسنده، رد نظریات ویدنگرن را که بر اخذ و اقتباس عناصر ایرانی‌گونه زروانی دین زردشتی تأکید داشت، شامل می‌شود. نویسنده در پایان با رویکردی تطبیقی و مقایسه‌ای به مفاهیم مشترک میان سرگذشت روان پس از مرگ در دین مانوی و زردشتی همانند دین، ترازو، نردبان و... از روی متون اصلی مانوی و کتیبه کریترا^۳ می‌پردازد. اساس نتیجه‌گیری وی این است که مانوی عناصر ایرانی رانه از گونه زروانی بلکه از دین زردشتی مورد قبول عامه گرفته است.

— تأملاتی در کتاب

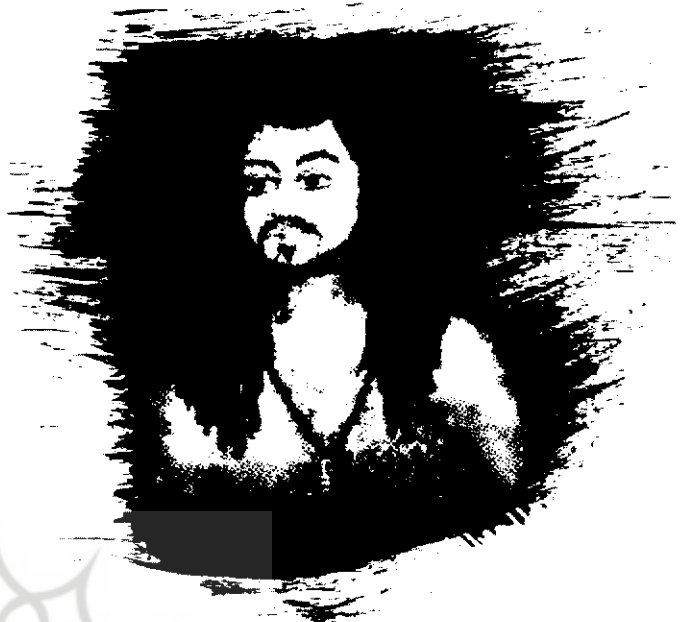
۱. نویسنده علی‌رغم اعتراف به تشابه فرجام‌شناسی بین دین مانوی و زردشت مدعی است که این فرجام‌شناسی براساس انجیل پی‌ریزی شده است نه فرجام‌شناسی زردشتی^۴. باید گفت هرچند مانوی این توصیفات را از زبان عهد جدید نقل کرده است اما خود عهد جدید نیز در نهایت متأثر از تصوراتی است که ایرانیان در این زمینه داشتند.

جبهه‌گیری شدیدی در برابر آن صورت گیرد. دستگاه دینی مانوی همواره ترکیبی از گنوسی - عرفانی باقی ماند که مستقل از مسیحیت بوده است. علی‌رغم تشابهات فراوان باید در نظر داشت که مانویت دین ایرانی و مسیحیت سامی است و مانوی در محیطی که انواع عقاید و اندیشه‌ها در آن شایع بود پرورش یافته است.

— پیشینه تحقیق در دین مانوی

شاید بتوان گفت که کنکاش و پژوهش در دین مانوی قدمتی به دیرینگی خود آیین دارد. رساله‌ها و ردیه‌هایی که الهیون کلیسای باستان در رد و نقد آیین مانوی نگاشتند، به نوبه خود می‌تواند نقطه آغاز پژوهش و تحقیق درباره این دین محسوب شود. با این حال همواره باید به یادداشت که این ردیه‌ها و رسائل در راستای تخطئه و محکومیت دین مانوی نگاشته شده است. از سده هجدهم تحقیقات و پژوهش در دین مانوی به طرز نوین و روشمند شروع شد و در سده نوزدهم با کشف منابع کهن و ناشناخته قدیمی، پژوهش‌ها وارد مراحل جدیدتری شد. انتشار کتاب نظام دین مانوی اثر اف. سی. بوئر^۵ در ۱۸۳۱ م. نقطه عطفی در تاریخ تحقیق و پژوهش در دین مانوی به شمار می‌رود. در اوائل قرن بیستم و با کشف متون مهم مانوی به زبان‌های فارسی میانه، سغدی، چینی و ایغوری و ترجمه آنها توسط زبان‌شناسان نامی جهان، دیدگاه‌های نوینی درباره دین مانوی مطرح شده و در نهایت با کوشش والتر برونو هنینگ^۶، ایران‌شناس نامی و متخصص زبان‌های شرقی، نوشته‌های مانوی ایرانی میانه در ترکستان چین در سه جلد به چاپ رسید. علاوه بر هنینگ و شاگرد وی مری بویس^۷، شرق‌شناسانی چون آناکر کلیما^۸، گئویدنگرن^۹ و ورنر زوندرمان^{۱۰} در این راه کوشیدند.

تاکنون کتاب‌های مختلفی درباره آموزه‌ها و تعلیمات مانوی به رشته تحریر در آمده است.^{۱۱} بی‌تردید مهم‌ترین کتاب در زبان فارسی ترجمه کتاب مانوی و تعلیمات او^{۱۲} تألیف گئویدنگرن است که علی‌رغم گذشت چندین دهه از تألیف آن هنوز نیز مورد استناد پژوهندگان و محققان است. در ایران از کوشندگان در این راه می‌توان

از این جهت است که بویس بر زروانیسم به عنوان یک بدعت نگاه می‌کند. در حالی که شاکد بر آن است که گونه رایج یک دین که مورد قبول عام قرار گرفته است، نمی‌تواند بدعت تلقی شود و هیچ اثری نیز از فرقه و بدعت گذاران زروانی در متون مشاهده نمی‌شود.^{۳۱}

۳. نویسنده با استناد به اوستا و متون پهلوی نشان می‌دهد که هیچ‌گونه تقسیم زمان به سه دوره وجود ندارد و رایج‌ترین تقسیم‌بندی به چهار دوره است. در حالی که انگاره چهار دوره در کیش مانوی برجستگی خاصی دارد. باید گفت که اساساً پایان‌پذیری زمان و اعتقاد به آن نخستین بار در کیش زردشتی دیده شده است. به عبارت دیگر زردشت برای نخستین بار از پایان تاریخ خبر داده است.^{۳۲} اعتقاد به پایان‌پذیری زمان و مجموع فرآیندهای آن در مقایسه با فلسفه یونان نیز که زمان را بی‌نهایت می‌خواندند، در تضاد است.

۴. نویسنده مدعی است که در اواخر دوره پارتی نقش زروان از حالت ایزدی بی‌خویشکار و ضعیف به گونه‌ای قوی برمی‌گردد.^{۳۳} ضمن اینکه نویسنده با صراحت از دلیل این تبدیل در این برهه زمانی سخن نمی‌گوید، در عین حال ادعای مذکور با احتمال وی مبنی بر خاستگاه گاهانی زروان در تقابل کامل قرار می‌گیرد. قطعه گاهانی (پسنای ۴۴- بند ۳) که در آن بر آیین شدن پدر نخستین «اشه» اشاره شده است. اصولاً نباید اینگونه قطعات گاهانی را زروانی تعبیر کرد. زیرا چنان که نیبرگ به درستی اشاره می‌کند در سرودهای گاهانی فقط اهورامزدا بزرگترین خداست.^{۳۴} درگاهان فقط زردشت را شیفته اهورامزدا می‌بینیم و اگر وی بر اصل برتر دیگری اعتقاد داشت، بی‌شک از آن سخن می‌گفت. تفسیر زروانی این قطعات با روح حاکم بر اوستا و به خصوص گاهان سازگاری ندارد.^{۳۵} نویسنده به نظر می‌رسد در اثبات فرضیه اواخر دوره پارتی برای قوی شدن زروان به متون ارمنی استناد کرده است. حال آنکه بویس و دیگران با استناد به قول تئویمیوس در کتاب «ایزیس و اوزیریس»^{۳۶} از رواج زروانیگری در دوره هخامنشی خبر می‌دهند.^{۳۷} گئویدنگرن با استناد به تقدیرگرایی موجود در فصلی از کتاب کلبله و دمنه، داستان ویس و رامین و شاهنامه فردوسی و سایر روایت‌های حماسی که از زمان پارتیان و ساسانیان باقی مانده است. کوشیده ردپای آیین زروانی را در آن دوره‌ها نشان دهد.^{۳۸} با این حال صرفاً با دستاویز قرار دادن تقدیرگرایی بدبینانه در متون نمی‌توان آنها را زروانی تعبیر کرد. زیرا در این صورت همچنان که شاکد عنوان می‌کند، دین زردشتی غیر زروانی به صورت دینی بسیار مدرن و خردگرایانه جلوه می‌کند. تقدیرگرایی حداقل در شرق باستان در میان اقوام گوناگون وجود داشته است.^{۳۹}

۵. شاید در نگاه نخست چنین به نظر آید که مطالعه کتاب مانی و تعلیمات او و فصلی از تاریخ ایران کمبریج که به آیین مانی و زمینه‌های ایرانی آن پرداخته است، برای آشنایی با دین مانی کفایت کند ولی از آنجایی که کتاب با رویکردی تازه بر دین مانوی نگاشته شده است، ارزش فراوانی دارد. در تکمیل کار نویسنده مترجم کتاب نیز بسیار کوشیده است. مترجم علاوه بر اینکه متن بسامان و درخور

توجه مانی به عهدجدید نمی‌تواند دلیل انتساب اصل این گونه فرجام‌شناسی به مسیحیت باشد. اما محققان امروزی تقریباً با قاطعیت از تأثیر فرجام‌شناسی زردشتی بر ادیان شرق نزدیک سخن می‌گویند، باورهایی که پیش از پیدایش کیش زردشت در خاور نزدیک، در هیچ یک از ادیان و مذاهب شرق نزدیک دیده نشده است.^{۴۰} از این زمره می‌توان اعتقاد به جنگ بزرگ، زنده شدن مردگان در رستاخیز، فرسگرد را نام برد که برای نخستین بار در دین زردشتی دیده شده‌اند.^{۴۱} بنابراین استناد نویسنده به انجیل متی (۲۵: ۳۶-۴۶) مشکلی از پیش پای محققان بر نمی‌دارد. زیرا در هر صورت نمی‌توان اصل این باورها و اعتقادات را به مسیحیت که متأخرتر است، نسبت داد.

۲. با وجود آن که نویسنده در نتیجه‌گیری از بحث خود بر اقتباس مانی از دین زردشتی مورد قبول عامه یافشاری می‌کند و سعی در رد نظر ویدنگرن مبنی بر اخذ از گونه زروانی دارد، با این حال به طور متناقضی انگاره چهار وجه زروان را همانند آنچه که ویدنگرن نشان داده، در متن زروانی بندهشن با متون مانوی یکسان می‌یابد.^{۴۲} بدین ترتیب محقق است که این مورد اصل نظریات وی را زیر سؤال می‌برد. همچنان که ویدنگرن به درستی تأکید می‌کند در این زمینه ارتباط تاریخی بین نظام مانوی با آیین زروانی از طرف محققان به صورت یک اصل مسلم و قطعی شناخته شده است.^{۴۳} جدا کردن گونه زروانی از «دین زردشتی مورد قبول عامه» نیز به همان اندازه مشکل آفرین است. از این رو که گروهی از دانشمندان همانند بویس و زنر زروانیسم را صورت رایج و مورد قبول عامه دین زردشتی در دوره ساسانیان می‌دانند و سعی دارند ساسانیان را زروانی باور قلمداد کنند. البته این نظر نیز با اعتراض شائول شاکد روبه‌رو شد و منجر به رد شدن زروانیسم به عنوان فرقه‌ای جدا از دین زردشتی شده است. اعتراض شاکد بیشتر

نک به آسموسن جس، پ؛ «تاریخچه پژوهش‌های مانوی» در کتاب آیین گنوسی و مانوی، ویراسته میرچا الیاده، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور، تهران، فکر روز، ۱۳۷۳، ص ۸۸-۱۷۱.

۱۲. این کتاب توسط نزهت صفای اصفهانی به فارسی برگردانده شده است.

13. Prods Oktor Skjaervo

14. R. Bultmann

۱۵. روحانی بزرگ اوائل دوره ساسانی بود که مانی را به قتل رسانید از وی چهار کتیبه درباره اقداماتش در احیای دین مزدیسنا به جا مانده است.

۱۶. متن کتاب، ص ۹۶.

۱۷. برای آشنایی بیشتر درباره تأثیر زردشت بر اندیشه شرق نزدیک نک به، بویس مری؛ تاریخ کیش زردشت، تهران، توس، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۶۷-۴۳۵ نیز، دوشن لمین، ژ؛ اورمزد واهرمین، فکر روز، ۱۳۷۸، ص ۸۱-۱۱۹.

۱۸. برای تفصیل درباره فرجام‌شناسی در دین مانوی و زردشتی نک به

Shaked, Shaul; "Escatology;" in Zoroastrianism" and Sundermann, Werner; "Escatology in Manichean, In Elr, Vol VIII pp.565-575.

۱۹. متن کتاب، ص ۶۰.

۲۰. نک به ویدنگرن، گئو؛ مانی و تعلیمات او، ترجمه نزهت صفای اصفهانی تهران، بی‌نا، ۱۳۵۲، ص ۶۲-۶۴.

۲۱. برای آگاهی بیشتر با نظرات جدید شاکد درباره زروانیسم نگاه کنید به شاکد، شائول؛ اسطوره زروان «در از ایران زردشتی تا اسلام ترجمه مرتضی ثاقبی فر، ققنوس، ۱۳۸۱، ص ۹۴-۱۷۲.

۲۲. نک به بویس، تاریخ کیش زردشت، ترجمه همایون صنعتی زاده، توس، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۴۷۰؛ بویس، ج ۲، ص ۳۴۲.

۲۳. متن کتاب، ص ۵۰.

۲۴. بنگرید به نیبرگ، ساموئل هنریک؛ دین‌های ایران باستان، ترجمه سیف‌الدین نجم آبادی، تهران، مرکز مطالعه فرهنگ‌ها، ۱۳۵۹، ص ۱۰۴.

۲۵. نک به؛ جلالی مقدم، مسعود؛ آیین زروانی، تهران، بی‌نا، ۱۳۷۲، صص ۴۱-۴۵.

۲۶. De Iside et Osiride نام کتاب از پلوتارک.

۲۷. بویس، ج ۲، ص ۱-۳۰۴.

۲۸. برای تفصیل و آشنایی با نظریات ویدنگرن نک به جهان معنوی ایرانی از آغاز تا اسلام، ترجمه محمود کندری، تهران، میترا، ۱۳۸۱، ص ۶۲-۹۳.

۲۹. برای تفصیل نک به شاکد، همانجا.

فهم ارائه داده است و ترجمه خود را از نظر سه تن از اساتید اهل فن گذرانده است، مقدمه‌ای برای معرفی کتاب و خط فکری نویسنده و نظریات مطرح شده قبلی نگاشته است که برای فهم چارچوب مطلب سودمند است. مترجم پس از آن به تفصیل زندگینامه مؤلف، تحصیلات و فعالیت‌های علمی و عناوین دانشگاهی وی را بیان کرده است. جمع‌آوری و آوردن فهرست کلیه آثار، «شروو» از طرف مترجم کمک بزرگی است بر آشنایی با آثار و فعالیت‌های علمی او، علاوه بر این در جای جای پاورقی‌های کتاب توضیحات مهمی درباره کلمات و مفاهیم مشکل افزوده است که کار او را تا حد اندازه ترجمه و تألیف بالا برده است. در پایان کتاب یادداشت‌های کتابشناختی سودمندی نیز افزوده است. در کل ترجمه کتاب افزوده به جایی بر اندام نسبتاً نحیف مأخذ و منابع مطالعات حوزه دین مانوی به زبان فارسی است.

نویسنده

نویسنده کتاب «پرازد اکتورشروو» یکی از نامدارترین زبان‌شناسان و دانشمندان مطالعات ایرانی و صاحب‌نظر در خطوط و زبان‌های باستانی است. وی در سال ۱۹۴۴ در نروژ متولد شده است و برای تحصیل زبان پهلوی به ایران مسافرت کرده است. در سال ۱۹۷۵. پس از اتمام تحصیلات به عنوان یکی از اعضای پژوهشی دانشگاه اسلو پذیرفته شد. وی در سال ۱۹۸۵ به عنوان یکی از اعضای پژوهشی و دبیر دانشنامه ایرانیکا درآمد و در سال ۱۹۹۱ م. استاد ممتاز مطالعات ایرانی دانشگاه هاروارد شد. تحقیقات وی مخصوصاً درباره کتیبه پایکولی بسیار ارزشمند و مهم است.

پی‌نوشت‌ها:

۱. آنان پیروان یحیی بن زکریا بودند که در قرآن کریم نیز نام آنان مذکور است، برای آشنایی بیشتر درباره عقاید این فرقه نک به: جعفری، یعقوب؛ پژوهشی درباره صابئین، هجرت، ۱۳۷۴ و پورکاظم، کاظم؛ صابئین یا یادگاران آدم، انتشارات سرزمین خوز - ۱۳۸۰.
۲. برای تفصیل نک به، تقی‌زاده، سیدحسین؛ مانی و دین او، تهران چاپخانه مجلس، ۱۳۳۵، ص ۱۳-۸.
۳. برای آشنایی بیشتر نک به، یارشاطر، احسان (گردآورنده)؛ تاریخ ایران کمبریج، امیرکبیر، ۱۳۸۰، ج ۳، ق ۲، ص ۴۲۱-۴۱۷.
۴. تقی‌زاده. همان صفحات.

5. F.C. Baur

6. W.B. Henig

7. Boyce

8. O.Kelima

9. G.Widengren

10. W.Sundermann

۱۱. برای تفصیل درباره پژوهش‌های صورت گرفته درباره دین مانی